

Тимошук О. В.

ОСОБИСТІСНЕ САМОТВЕРДЖЕННЯ – ОСНОВА ПІДГОТОВКИ ДІТЕЙ-СИРИТ ДО САМОСТІЙНОГО ЖИТТЯ

У статті розглянуто психологічні особливості самоствердження дітей-сирит підліткового віку. Визначено низку особистісних особливостей розвитку дітей цієї категорії. Автор вказує на те, що важливою умовою для самостійного життя дітей-сирит є особистісне самоствердження.

Ключові слова: діти-сироти, підлітковий вік, самоствердження, соціалізація, розвиток, особистість.

В статье рассмотрены психологические особенности самоутверждения детей-сирот подросткового возраста. Определен ряд личностных особенностей развития детей этой категории. Автор указывает на то, что важным условием для самостоятельной жизни детей-сирот является личностное самоутверждение.

Ключевые слова: дети-сироты, подростковый возраст, самоутверждения, социализация, развитие, личность.

The article deals with the psychological characteristics of self-affirmation of orphans adolescence. Defined different features of personal characteristics of children's development of this category. The author points that personal self-affirmation is the important condition for orphan's independent life.

Keywords: children-orphans, teens, self-affirmation, socialization, development, personality.

Обґрунтування проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільство перебуває в досить складних соціально-економічних, політичних, освітніх та психологічних умовах, де нівелюються моральні ціннісні орієнтації, різко знижуються показники духовності, справедливості, щирості та відповідальності. Безумовно, кожна особистість має можливість обирати власний шлях зростання та самореалізації, однак їй доволі важко з-поміж усього розмаїття життєвих колізій обрати адекватний шлях самоствердження. Саме уявлення процесу самоствердження особистістю підліткового віку є ще дифузними, невизначеними, оскільки їм досить складно проаналізувати недоліки власного «Я», власних життєвих планів та перспектив, ціннісних пріоритетів.

Упродовж усього вікового періоду зростаюча особистість здійснює пошуки образу «Я», власної сутності «Я-самоствердження», намагається якомога швидше цілісно зрозуміти саму себе в повсякденному житті та водночас визначається, як вона буде самостверджуватися у соціальному просторі. Задоволення потреби в самоствердженні – це одна з базових потреб, яка є домінуючою потребою у підлітковому віці та яка актуалізується за допомогою усвідомлення особистістю себе як цінності, об'єктивуючись нею через значущі результати своєї діяльності, а також через інші об'єкти, в тому числі і суб'єктів, що володіють цінністю.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. У підлітковому віці проблему самоствердження розглядають як предмет самостійного дослідження (А. В. Краковський, В. С. Мухіна, А. В. Петровський, Л. І. Дубровіна та ін.). Прагнення людини реалізувати закладені в ній творчі сили і здібності є найбільш глибокою потребою особистості, яка визначає сенс її життя і значущість в очах інших людей.

Сьогодні ми спостерігаємо процеси, які не сприяють гармонійному розвитку особистості, цьому впливу піддаються всі діти, а особливо діти-сироти, які позбавлені можливості проявляти самостійність, вольову активність, можливість самоствердитись в цілому, в умовах дитячого будинку. Ці та інші проблеми, такі як закономірності психічного та особистісного розвитку, соціальне становлення дітей сирит в умовах виховання та навчання в дитячих будинках, відображені в роботах Л. І. Божович, В. С. Мухіної, А. М. Прихожан, Е. О. Смирнової, Н. Н. Толстих, Ю. Г. Грачова, І. Ф. Дементьєвої, В. І. Каверіної. Вони стверджують, що ці діти є соціально незахищеними групами населення, які дуже гостро реагують на зміни, тому що потреба в самоствердженні і самовираженні, яка особливо актуальна в підлітковий період, безпосередньо залежить від оточення і зовнішніх умов. Самоствердження дозволяє особистості розкрити та посилити свою значущість, знайти почуття власної гідності і підтримувати їх в процесі дорослішання. Нерідко спостерігаються деформації у виборі стратегій і способів самоствердження. Найчастіше починає переважає або стратегія домінування, що вибудовуються на прагненні «бути краще за всіх», або стратегія самопригнічення, що реалізує позицію «бути, як всі» [2, с. 57].

Отже, мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні ролі особистісного самоствердження для подальшого самостійного життя дітей-сирит.

Виклад основного матеріалу. В умовах сьогодення процес становлення самоствердження особистості в період її дорослішання набуває все більшої значущості. Зазначений феномен може характеризуватися позитивною модальністю (прагнення підлітків здобувати авторитет у класі за допомогою розуміння, визнання та їх схвалення, зайняття ними певної соціальної ролі та дотримання чіткої особистісної позиції) і негативною модальністю (прагнення підлітків здобувати авторитет у класі за допомогою зухвалості, брутальності, зверхності, агресивності, та зрештою, вони висловлюють бажання самостверджуватися досить яскраво та неоднозначно для привернення до себе уваги).

У нашому розумінні самоствердження – це прагнення до саморозкриття, самоцінності власного «Я», самореалізації особистісних потенціалів і досягнення певного статусу у взаємодії.

Самоствердження підлітка пов'язана з відчуттям своєї «самостійності» і «відокремленості» від інших, із потребою бути визнаним, незалежним, «показати» себе, стати предметом уваги, відстояти особистісну гідність, досягнути переваг. Будучи необхідною передумовою існування людської особистості – воно пронизує все наше життя – від її вищих проявів до гранично нижчих, особливо актуалізується в підлітковому віці і стає рушійною силою подальшого розвитку особистості. Ця потужна сила може діяти по-різному: може творити, підносячи людини до вищих висот, а може і зруйнувати її повністю, позбавивши людського вигляду, роблячи звіром. Без самоствердження як процесу та результату немає і не може бути людини.

І. Кант у своєму вченні хотів показати, що людина одночасно вільна і підвладна панівній причинності всього, що відбувається. Адаже можна сказати, що необхідною умовою існування особистості є феномен самоствердження, то своєю чергою умова можливості останнього становить свобода волі. Вільна воля, носієм якої є людина, в ході функціонування прагне обмежити або підпорядкувати собі волі інших істот, тобто вона намагається знищити інші волі [1].

А. Шопенгауер дещо відійшов від кантівської концепції. Сутністю є світова воля, яка ірраціональна, підсвідома, безцільна і дія її практично не припиняється. Воля, на його думку, вільна від контролю розуму. Воля – є вільне бажання, і не має ні причини, ні підстав. Вона породжує усе (шляхом процесу об'єктивації) і управляє всім. Воля людини – є не більш ніж одна з численних форм об'єктивації світової волі, і вона є такою ж ірраціональною. Тому, як вказує А. Шопенгауер, «що на першому місці для людини є бажання жити – воля до життя і вона готова знищити світ, аби зберегти своє власне «Я», тобто людина за своєю природою – егоїст», і «воля представляє таке самоствердження власного тіла в незліченних рядах індивідуумів, що вона через егоїзм легко переходить в індивідуумі за межі цього твердження аж до заперечення тієї самої волі, що виявляється в іншому індивідуумі» [4].

Ф. Ніцше розглядає у своїй концепції людину, як унікальну, єдину і неповторну, але зазвичай люди бояться своєї унікальності, прагнуть бути, як всі, «належати до маси» і стають «фабричним товаром, байдужими істотами». У своїй останній книзі «Ессе Homo» він пише, що реальними людьми рухає прагнення самоствердитися не шляхом самовизначення, а шляхом подолання інших. І керує самоствердженням воля до влади [4].

У XX ст. феномен самоствердження практично перейшов з царини філософії в царину, насамперед, психології. І, перш за все, цей процес найбільш широко представлений у теорії А. Адлера. Одним з центральних положень у ній було те, що фізично нездорова людина формує комплекс неповноцінності і вона намагається подолати його шляхом піднесення особистісного почуття, прагненням до переваги.

Р. де Чармс, Уайт розглядав феномен самоствердження щодо теорії мотивації. Він визначав самоствердження як основний мотив. Він зазначав, що тиск зовнішнього середовища, заохочення, покарання можуть знижувати рівень переживання самоствердження, аж до появи у людини відчуття повної залежності, і чим більше і краще людина протистоїть цьому, тим сильніше вона утверджується, починає отримувати радість від будь-якої діяльності і т. д [3, с. 68].

С. Л. Березін стверджує, що суть самоствердження необхідно розкривати через аналіз найбільш значущих фундаментальних потреб особистості, якими і є потреба в діяльності, спілкуванні та пізнанні (самопізнанні), тому що за допомогою задоволення цих потреб в особистості з'являється реальна можливість «... досягнути визнання і бажаного нею ставлення тих, що її оточують» [8].

А. С. Петерсен розглядав у своїй праці те, яким чином впливають на розвиток та самоствердження підлітків однолітки, і зробив кілька важливих висновків. По-перше, вплив однолітків може бути як позитивний, так і негативний. Однолітки можуть впливати на успішність, а також проблеми поведінки, такі як вживання наркотиків і алкоголю, куріння і злочинності, іншими словами, можливі способи самовираження. По-друге, більшість підлітків знаходяться під впливом з боку однолітків, тому що захоплюються ними і поважають їх думку. По-третє, підлітки та їх друзі часто схожі, але не просто тому, що вони впливають один на одного. Підлітки вибирають друзів з аналогічною поведінкою, ставленням, способом ствердження у суспільстві [10].

За словами І. Тропіної, труднощі у формуванні самосвідомості сиріт призводять до постійного наслідування інших, поверховості почуттів, агресивності. Як показують спостереження і досвід робо-

ти з дітьми, намагаючись самоствердитися, дитина-сирота демонструє свою самостійність відмовою від підпорядкування правилам і моральним нормам. Порушення в емоційній сфері, у самосвідомості, труднощі в спілкуванні, ускладнений самоконтроль, переважання захисних форм поведінки вимагають індивідуального підходу до дітей-сиріт [9].

Підлітковий вік як перехідний від дитинства до зрілості завжди вважався критичним. Він є гострим і тривалим. Протягом цього періоду відбувається ломка і перебудова більшості колишніх стосунків підлітка сироти з навколишнім світом і власною особистістю, формується та життєва позиція, з якою підліток починає самостійне життя [6, с. 59].

Прагнення до самовизначення у підлітків обумовлено необхідністю становлення свого місця в суспільстві, самоствердження, визначення свого призначення в житті. У специфічних умовах виховання, розвитку особистості в дитячому закладі інтернатного типу, формується особлива внутрішня позиція, що виражається в слабкій орієнтованості на майбутнє, пов'язаності з актуальною конкретною життєдіяльністю, зниженням самооцінки, несформованістю вибірковості (упередженості) щодо дорослих, однолітків і предметного світу, імпульсивністю, неусвідомленістю і несамостійністю поведінки, ситуативністю мислення і поведінки. Дефекти в інтелектуальному й емоційно-вольовому розвитку, відсутність адекватних форм спілкування призводять до того, що до більшості життєвих ситуацій вихованці дитячих установ інтернатного типу виявляються значно менш підготовленими. Наслідки цих порушень позначаються і в дорослому житті, до якого колишнім вихованцям таких закладів важко адаптуватися. Умови виховання дитини накладають відбиток на все його життя і слугують відправною точкою формування особистості [5].

Для самоствердження дітей-сиріт необхідно вже в дошкільному віці розширити коло спілкування, створити умови для випробовування сил у різноманітній ігровій діяльності з можливо більш широким колом дітей. При цьому важливим є взаємодія дітей різного віку і з різних сімей перш за все тому, що підготовка і проведення спільних заходів (концерти, свята і т.д.) створюють можливості для порівняння себе з іншими, і діти бачать, що вони рівні між собою. Це створює ситуацію успіху, надає їм впевненість у своїх силах, підвищує самооцінку, формує позитивну Я-концепцію [7].

На наш погляд, в умовах інтернатного закладу, де сфера прояву й роль індивідуальних особистісних якостей дитини обмежена, де переважає колективне виховання, вона не має змоги соціального схвалення, а саме на цьому етапі особистісного розвитку воно необхідне для формування почуття власної значущості, власного достоїнства. Незадоволена потреба у власній цінності стає причиною вираження дитиною власної значущості в аморальних, асоціальних вчинках. Саме тому, на наш погляд, у соціально-педагогічній роботі з вихованцями-сиротами необхідно обов'язково прагнути давати дітям можливість реалізовувати власний потенціал і відчувати свою значущість.

Діти-сироти не підготовлені до самостійного життя, не в змозі планувати своє майбутнє, живуть тільки одним днем, важко переживають свою непотрібність, вони звикли жити за встановленими правилами і нормами, багато з них мають погану успішність, поведуться агресивно. Тому педагогу в роботі з дітьми-сиротами в підлітковому віці потрібно стимулювати у них процес самопізнання і позитивного самоствердження. Це своєю чергою сприяє розвитку внутрішнього світу, розвитку адекватності уявлення про самого себе, їх незалежності від критики і оцінок навколишніх. Важливо, щоб дорослий поважав підлітка. Тоді дитина починає усвідомлювати свою значущість. Уся система взаємин до дітей-сиріт повинна підкреслювати їх індивідуальність, персональну значущість для навколишніх. У такому випадку підліток буде поводитися більш упевнено.

З усього вище сказаного можна зробити висновок, що самоствердження – одна з базових потреб, яка актуалізується за допомогою усвідомлення особистістю себе як цінності, об'єктивуючись нею через значущі результати своєї діяльності, а також через інші об'єкти, у тому числі і суб'єктів, що володіють цінністю [8]. Самоствердження дозволяє особистості розкрити та посилити свою значущість, знайти почуття власної гідності і підтримувати їх у процесі дорослішання, використовуючи потенціал своєї волі, зокрема вольових якостей, а саме, рішучості, сили волі, цілеспрямованості, самостійності, наполегливості, самовладання для становлення особистості, подолання перешкод на шляху досягнення цих цілей, завдяки наявності волі особистість відчуває і усвідомлює свою індивідуальність, здатність взяти на себе відповідальність за власну поведінку та визначити власне місце у житті, адже для підлітка з огляду на відсутність системи реальних дитячо-батьківських зв'язків є одним з необхідних умов відповідного встановлення віковим показниками розвитку параметрів самоствердження. Обмеження диференційованих моделей автономних соціальних ролей і еталонів дитячо-батьківських емоційних взаємин, ідентифікація з якими забезпечила б адекватну віком зону найближчого розвитку підлітків, які виховуються поза впливом сім'ї, виступає передумовою деформації змістовних і динамічних характеристик тенденцій самоствердження. Важливим моментом у розвитку особистості дітей-сиріт є невпевненість у собі, не усвідомлення цінності власної особистості, відсутність життєвої перспективи, які в свою чергу тісно пов'язані з самоствердженням.

Перспективи подальшої науково-дослідницької роботи вбачаємо у поглибленому вивченні психологічних особливостей вибору стратегій самоствердження дітей-сиріт підліткового віку та встановлення зв'язку з рівнем розвитку вольових якостей особистості.

Список використаних джерел та літератури:

1. Адлер А. Зрозуміти природу людини / Пер. Е. А. Ципина – СПб.: «Академічний проект», 2000 – 256 с.
2. Адлер А. Индивидуальная психология как путь к познанию и самопознанию человека. – К.: «Наука жить», 1997 – С. 57-58.
3. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех // Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні застави (Кн. 1). – К.: Либідь, 2003. – 280 с.
4. Бузюмова Н. Н. Ценностно-смысловое самоутверждение старшеклассников в условиях учебной дискуссии: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01. – М. – Волгоград, 2007. – 21 с.
5. Дети-сироты [текст]: консультирование и диагностика развития / под ред. Е. А. Стребелевой. – М.: Полиграф сервис, 1998. – 336 с.
6. Карпова О. П. Особенности психического развития подростков-воспитанников детских учреждений интернатного типа // Медицина сегодня и завтра: Периодический сборник научных работ молодых учёных и специалистов. – Харьков, 1998. – Вып. 3. – С. 58–59.
7. Кундозерова Л.И. Педагогические основы формирования профессионального самоопределения детей сирот как средства их социальной защиты: Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук / Институт общего среднего образования РАО / Л. И. Кундозерова. – М., 1999. – 304 с.
8. Никитин, Е. П. Феномен человеческого самоутверждения [текст] / Е. П. Никитин, Н. Е. Харламенкова. – СПб. : Алетейя, 2000. – 217 с.
9. Тропина И. П. Судьба детей-сирот в наших руках. – Режим доступа: <http://gorodolenegorsk.ru/novosti/2011/9/newsid,200/>.
10. Petersen A.C. Adolescent Development // Annual Review of Psychology, Vol.39 – 1988 – 607 p